

Галина КОВАЛЬЧУК,

зав. відділу НБУВ, д-р іст. наук

Розвиток теорії книгознавства на сучасному етапі

(Наука о книге: традиции и инновации : к 50-летию сборника «Книга. Исследования и материалы» : материалы XII Международной научной конференции по проблемам книговедения (Москва, 28–30 апреля 2009 г.) : В 4 ч. – М., 2009. – Ч. 1. – 552 с.)

Останніми роками книгознавча наука зазнала відчутних «утисків» як з боку документознавства, що намагається поглинути книгознавство, так і з боку інших інформаційних і соціально-комунікативних дисциплін, що зумовлено стрімким розвитком нових засобів масової комунікації, цифрових технологій. Це цілком природно і зрозуміло, і тому теоретичне книгознавство (як наука, власне, лише про книгу, а не про всі засоби інформації та комунікації), на думку деяких дослідників, не наче загальмувало, перебуває у певній стагнації чи навіть у глухому куті. На попередній XI Міжнародній науковій книгознавчій конференції цій проблемі була присвячена доповідь російського вченого М. П. Єльнікова «Книгознавство – у минулому, у майбутньому чи ніде?»*.

Якими напрямками розвивається наука про книгу і книжкову справу сьогодні? Джерелом для аналізу стали матеріали XII Міжнародної наукової конференції з проблем книгознавства, яка проходила у Москві 28–30 квітня 2009 р. Виступи учасників найавторитетнішого книгознавчого форуму на пострадянському просторі увійшли до видання «Наука о книге: традиции и инновации» : к 50-летию сборника «Книга. Исследования и материалы».

Матеріали конференції складаються з чотирьох частин (томів), але предметом нашого огляду є лише три розділи першої частини, а саме публікації, що стосуються методології та теорії книгознавства; електронної книги та інформаційних технологій; теорії та історії книжкової культури.

Поза нашої уваги залишилися статті з історії книги, бібліофілства, бібліотекознавства, читачезнавства,

бібліографознавства, книгорозповсюдження, видавничої справи та редагування.

Усі теоретичні книгознавчі публікації ми умовно поділили на три тематичні блоки. Перший з них – публікації, присвячені теоретичним питанням об'єкта і предмета книгознавчих досліджень, висвітленню *структури книгознавства як науки, основних напрямів, за якими розвивається наразі книгознавство*.

Найбільший масив становлять публікації на тему *співвідношення традиційної та електронної книги*, що стає дедалі актуальнішим.

Ще один потужний напрям сучасних книгознавчих досліджень, висвітлений у збірнику, – *теорія та історія книжкової культури*.

Основні напрями розвитку сучасного книгознавства

Тон розмови на цю тему задає стаття відомого історика книги, д-ра філол. наук, зав. кафедри Санкт-Петербурзького державного університету культури і мистецтв **І. О. Шомракової** «Нові напрями у книгознавстві» (с. 310–312). Автор підкреслює, що традиційними темами для книгознавства є історія книги, книга як феномен матеріального і духовного світу, а також соціальна роль книги, взаємовідносини книги і суспільства, книги і держави. Проте на сьогодні існує нагальна потреба осмислити нові технології стосовно звичних форм книги та її виробництва. Як співвідносити розроблену типологію традиційної книги з електронними джерелами інформації; який вид, тип книжкового видання обов'язково замінить електронний аналог, чи не зникне традиційна (паперова) книга зі сфери уваги людини, поступившись місцем *електронній книзі*, тобто чи буде цей новий спосіб збереження й передання інформації єдиним, і чи можна буде називати його книгою?

* Книга и мировая цивилизация : материалы XI Международной научной конференции по проблемам книговедения. – М., 2004. – Т. 1. – С. 49–52.

Що таке *книга*, якими є її типологічні риси як особливого складника культури, суспільства? До сьогодні, на думку вченої, жодний з основоположних аспектів наукових досліджень М. М. Куфаєва не знайшов повноцінного розвитку в книгознавстві.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. стала активно розвиватися нова наука – *документознавство*. Документознавці дотримуються концепції, за якою книга – особливий вид документа. Це, звичайно, так, але з позицій «класичних» книгознавців тут потрібні більш точні дефініції.

Теоретичні та практичні проблеми взаємовідносин книги і суспільства, книги і держави інтенсивно стали розроблятися в останні 20 років. І в цьому сенсі новим аспектом слід вважати дослідження *історії цензури радянського періоду*.

Безумовно новим і перспективним напрямом у російському книгознавстві є вивчення книжкової справи російського *зарубіжжя* – видань пожовтневого часу і наступних років еміграції (те саме може стосуватися й інших країн, скажімо – дослідження зарубіжної українки. – Г. К.).

У статті д-ра геолого-мінералогічних наук **М. В. Раца** «Склад і структура книгознавства як комплексної науки» (с. 270–271) наголошується, що *комплексний характер* має не лише книгознавство, але й усі науки, що вивчають артефакти: мистецтво-, науко-, машино-, матеріалознавство. Нездарма вони, зазначає автор, мають спільну структуру назви: чогось-знавство. У центрі їхньої уваги не лише певні артефакти (тобто штучно створені), але й пов'язані з ними системи діяльності. Останні поділяються на два класи: створення і споживання артефактів. Таким чином, вимальовується ядерна онтологічна схема всіх таких наук: *виготовлення – об'єкт / артефакт – споживання* (артефакту). По суті, одна комплексна наука об'єднує науки принципово різних типів, об'єктно та діяльно орієнтованих. Книгознавство у цій структурі посідає особливе місце, адже книга – «кентавр-система», що поєднує риси як речі, так і знака.

Подвійна природа книгознавства позначена вже в його відомому визначенні як комплексної науки (або комплексу наук) про книгу і книжкову справу. Пов'язані з книгою типи та системи діяльності поділяються на два класи: а) ті, які належать до створення книги – письмо (письменство), редакційно-видавнича справа, книжковий дизайн, друкарська діяльність і б) ті, які належать до її подальшого побутування й використання – бібліографування, книгорозповсюдження, читання, збиральництво / бібліофільтство, бібліотечна справа, музеєзнавство. Над кожним із них вибудовується система рефлексивного осмислення, яка, зазвичай, набуває характеру наукової / навчальної дисципліни.

Серед них виділяється об'єктно орієнтована наука про книгу як така.

Цілісну картину об'єктного поля книгознавства автор пропонує представити у формі дерева, коріння якого – системи діяльності, пов'язані зі створенням книги; стовбур – книга як така, а крона – системи діяльності, що мають стосунок до побутування й використання книги у суспільстві. Для повноти картини можна уявно розмістити це дерево у потік часу, скажімо, зліва направо, і визначити таким чином місце історії книги та історії книжкової справи. У такому метафоричному образі знаходять своє місце не тільки окремо взяті книжкові галузі та їхні власні історії, а й їхні зв'язки і переплетіння. Це дає змогу чітко розрізнити два життєвих цикли книги: малий (від задуму видання до використання книги за основним призначенням у суспільстві) і великий (він включає всю історію побутування книги аж до її музеєфікації). Малий локалізується у межах «дерева», великий – належить до сфери історії.

Актуальна проблема статусу книгознавства як науки та її співвідношення з *документознавством*, чи *документологією* розглядається у публікації зав. кафедри Харківської державної академії культури, канд. пед. наук **М. А. Низового** (до речі, автора нового підручника з книгознавства) «**То що ж є первинним: «книга» чи «документ»?**» (с. 263–265). Автор доволі емоційно реагує на спроби поставити книгу в один ряд з «інформаційними одиницями», відповідно визначивши нове місце для книгознавства. До ініціаторів таких спроб він відносить представників так званої нової версії документознавства, які «на бесцеремонно «експропрированном» и неуклюже закамouflированном ими книговедении пытаются создать свое «новое» документоведение. А затем спешно создать в информационно-документной сфере метанауку – «документологию» (по образцу, наверное, почившего в бозе, «марксизма-ленинизма»), которая бы определяла направления развития всех остальных наук этой сферы» (с. 263). Проте, пише далі автор, на шляху до її створення постало книгознавство, яке не вписується в одномірний ранжир (повну інформаційну «рівність» усіх видів документів), а книга – у конгломерат «інформаційних одиниць». Ортодоксом цього підходу він, зокрема, називає Ю. М. Столярова.

На переконання М. Низового, необхідне усвідомлення того, що «документ» – явище, як правило, нетривалого життєвого циклу; на відміну від книги він адресується конкретній, обмеженій кількості споживачів. У загальному переліку фіксованої інформації книгу можна назвати документом, не абсолютизуючи це поняття. Але від цього, підкреслює дослідник, вона не перестає бути «Книгою» з великої літери, і

нікуди не зникає її всесвітньо-історична роль у розвитку людства. М. Низовий виступає проти спроб перетворити епоху інформатизації на епоху «документологізації», тобто замінити зміст формою. На його думку, «документологія» (або він уточнює: «бібліологія», що не дуже у даному випадку зрозуміло) має складатися з двох основних розділів: 1. Книга як основний вид документа; 2. Докнижкові та некнижкові види документів.

У «структурно-книгознавчому» блоці публікацій особливе місце посідає стаття голови Ради з книговидання при МААН, Генерального директора НВО «Издательство «Наука» РАН, директора Наукового центру досліджень історії книжкової культури РАН, чл.-кор. РАН **В. І. Васильєва «Про «рамки» книгознавчої науки в сучасних умовах і розвиток нових наукових напрямів»** (с. 232–235). На його переконання, останнім часом дедалі частіше висловлюються сумніви щодо обґрунтованості визначати нині книгознавство як комплексну науку про видавничу справу, книжкову торгівлю, бібліографію, бібліотекознавство, поліграфію. Якщо раніше книга була основним ланцюжком усіх названих напрямів дослідницької діяльності, то сьогодні, в умовах інтенсивної інформатизації суспільства, це вже зовсім не так. Бібліотеки в наш час мають справу не лише з книгою, але й з багатьма іншими носіями інформації, новими формами її подання. Багато дискусій точиться і з інших питань: про співвідношення книги і документа, про електронну книгу та її місце в сучасному книгознавстві, про книгу в Інтернеті, про майбутнє книги і читання загалом, коли з регулярною настійливістю прогнозується загибель «ери Гутенберга», «кончина» друкованої книги.

На думку В. Васильєва, серед проблем, що порушуються нині у фаховій літературі, особне місце посідає дискусія довкола поняття «книжкова культура», яке стрімко входить у науковий обіг. Воно аж ніяк не ототожнюється з близькими до нього термінами «культура книги», «культура видання», «містечтво книги» тощо. Йдеться взагалі про склад дисциплін книгознавчого циклу і предмет книгознавства, оскільки «книжкова культура» претендує на статус самостійного наукового напрямку, причому на стику низки наук. Демонструючи спірність питання – як співвідносяться поняття «книгознавство» та «книжкова культура» – автор наводить характерні, інколи протилежні, думки дослідників на цю тему:

- Сучасна бібліологія є наукою про книжкову культуру (К. Мігонь).
- «Книжкова культура» – основний предмет дослідження бібліології (К. Мігонь).
- Книжкова культура в останній час набуває статусу самостійної книгознавчої дисципліни (В. Барикін).

- Справедливо вважати дослідження з історії книжкової культури складовою частиною книгознавства як комплексної науки (В. Барикін).

- Поєднання культурологічної та бібліологічної (книгознавчої) методології дає широкі перспективи для вивчення книжкової культури (Л. І. Довнар і Т. А. Самойлюк).

- Історія «книжкової культури» як багатоаспектна система – самостійний міждисциплінарний науковий напрям на стику наук (історії, книгознавства, історії культури, історії науки і техніки, соціології).

Серед інших дискусійних питань з методології книгознавства В. І. Васильєв наводить такі основні визначення опонентів:

- Бібліотипологія – наукова дисципліна, яка досліджує проблеми систематизації у книжковій справі (О. А. Гречихін).

- Книгознавство так і не оформилося у систему наукового знання (М. П. Єльников).

- Книгознавство – приведенне в систему наукове знання про книгу і теоретично усвідомлені методики книгознавчої діяльності у тій чи іншій сфері книжкової справи – книговидавничій, книготоргівельній, бібліотечній, бібліографічній (А. О. Беловіцька).

- Синергетичний підхід у книгознавстві – крок на шляху пошуку нової методології (В. Я. Аскарєва).

- Книгознавство і бібліографія – самостійні науки (Н. К. Лелікова).

Дискусійним на сьогодні є і питання, порушене у статті зав. відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, д-ра іст. наук **Г. І. Ковальчук «Книжкове пам'яткознавство як книгознавча дисципліна»** (с. 251–253).

Книжкові пам'ятки – загальноприйнята книгознавча категорія для визначення рідкісних і цінних книг. Автор виходить з того, що книгознавство певною мірою прикладна наука, яка обов'язково має бути пов'язана зі своїм основним об'єктом – книгами. Проте книжкові пам'ятки мають свою специфіку, вони відрізняються від сучасних масових видань. Слід визнати, що вивчення рукописних книг, інкунабул, стародруків взагалі, а також рідкісних і цінних видань пізнішого часу, які є частиною національного чи світового культурного надбання, потребує особливого ставлення – як до пам'яток історії та культури. Отже, потрібно ставити жорсткіші вимоги до їхнього зберігання, використання, опису та історико-книгознавчого дослідження. Жодна наукова дисципліна не розглядає книжкові пам'ятки як об'єкт свого дослідження чи відповідної практичної діяльності. Постають закономірні питання: в рамках якої наукової дисципліни проводяться комплексні дослідження книжкових пам'яток; яка дисципліна мусить уза-

гальнювати здобуті у цій галузі знання, розробляти теоретичні положення, практичні рекомендації, юридичну базу. Іншими словами, якщо існує явище, у даному випадку – книжкові пам'ятки, то рано чи пізно має сформуватися наукова дисципліна, в межах якої дане явище комплексно досліджуватиметься. На переконання автора, існуюча сьогодні наукова і практична база є достатньою для оформлення книжкового пам'яткознавства в окрему книгознавчу дисципліну. Її можна розглядати як галузь спеціального книгознавства. Фонди книжкових пам'яток державних бібліотек, архівів, музеїв, бібліофільських зібрань – невичерпна джерельна база для книгознавчих досліджень, переважно історичних.

До теоретичних розвідок належить також стаття докторанта Харківської державної академії культури **В. А. Маркової «Книга як суб'єкт комунікації»** (с. 261–262). Автор зазначає, що в рамках комунікативного підходу до розгляду феномена книги традиційним є визначення її як засобу, способу, каналу комунікації між двома суб'єктами: автором і читачем. Такий підхід дає підстави стверджувати, що еволюція книги відбувається лінійно і цілеспрямовано шляхом вдосконалення її функцій, а отже, електронна книга як засіб, що забезпечує більш високі функціональні характеристики в комунікаційному плані (гіпертекстуальність, інтерактивність, мобільність, портативність), у найближчому майбутньому витиснить традиційну друковану книгу в формі кодексу. Проте більш прискіпливий погляд на історію книги свідчить, що її еволюція спричинена низкою чинників, а шлях розвитку книги не був прямолінійним. Тому в умовах конкуренції книги і нових інформаційних технологій автор пропонує повернутися до ідеї М. М. Куфаєва про книгу як «суб'єкт спілкування». Спираючись на здобутки теорії літератури, дослідниця стверджує, що текст майже завжди мав матеріальне втілення. І однією з найпоширеніших форм буття тексту в культурі була книга, матеріальна форма якої не є нейтральною. Це, зокрема, було актуалізовано в концепції М. Маклюєна («Спосіб спілкування – саме спілкування») і використано Р. Шартъє, котрий започаткував у французькій історичній думці новий напрям – історію читання. Питання про те, якому із трьох складників комунікативного процесу (авторові, тексту чи читачеві) належить інстанція породження смислу, є дискусійним. Наразі всі літературні теорії єдині в тому, що читач бере участь у смислотворенні, на підтвердження чого автор наводить слова зарубіжних дослідників. Висновок: книга всіма своїми елементами, структурою (апаратом, форматом, зображувальними засобами) втручається в нейтральність тексту, ієрархізує його простір, тобто також виступає повноправним учасником комунікації.

Співвідношення традиційної та електронної книги

Цей напрям досліджень сьогодні найбільш активно розробляють книгознавці. Зокрема, цьому питанню присвячена стаття зав. кафедри Московського державного університету друку, д-ра філол. наук, професора **А. О. Беловіцької «Інформація і книга»** (с. 215–219). Комп'ютерна цивілізація, зазначає професор, освоює книжкову культуру поступово, поки що в окремих її процесах, формах і явищах, демонструючи свої фантастичні техніко-технологічні можливості. Однак, наразі рано говорити про повне переміщення книги до кіберпростору. Але ж і друкована книга тільки в середині XVIII ст. опанувала культурний простір рукописної книги, хоча й надалі залишила для неї певну нішу, яка існує й до сьогодні.

Слідом за термінами «інформаційне суспільство», «інформаційний ресурс», «комп'юнікація» (так у автора. – Г. К.) та ін. виникли визначення «електронна книга», «електронне видання», «інтернет-видання», «інтернет-бібліотека», «інтернет-книжковий магазин». Проте за ними поки що немає ні системи однозначних змістів, ні навіть коректного визначення семантичних полів. Суспільство завжди, в усіх формаціях, було інформаційним і комунікаційним: спочатку на рівні інстинктів, потім на рівні другої сигнальної системи – мови і свідомості. Історично змінювалися техніко-технологічні засоби інформації і комунікації: усна, писемна, друкована, телеграф, телефон, радіо, кіно, телебачення, а тепер комп'ютерні технології.

Якщо «інформаційне суспільство» ототожнювати тільки з «новими інформаційними технологіями», наголошує А. Беловіцька, а сутність «книги» – тільки з матеріально-предметним явищем «паперове книжкове видання», то книга зникає, залишається інформаційний електронний ресурс. Але цього не станеться, якщо коректно і чітко усвідомити зміст і співвідношення хоча б кількох категорій, понять, які навіть на рівні здорового глузду органічно поєднуються зі словом «книга»: інформація, свідомість, мова, комунікація, твір, книжкове видання, книжкова справа, – щоб книга разом з читачем без втрат, а навпаки, з нарощуванням можливостей нових інформаційних технологій була засвоєна і повноцінно функціонувала в комп'ютерній цивілізації.

Автор окремо зупиняється на розумінні поняття «інформація» у контексті поняття «книга». А. Беловіцька стверджує:

- Інформація об'єктивно існує у природі, суспільстві і мисленні як у найбільш загальних формах буття.
- Інформація – це спосіб, тобто процес і минулий проміжний результат процесу відображення.
- Інформація є атрибутом відображення, а не атрибутом матерії.

- Інформація – це не самі по собі об'єкти, явища матеріального та ідеального світу, а взяті у процесі відображення їхні взаємозв'язки, взаємодії, в єдності з результатами відображення.

Звідси, за А. Беловіцькою, впливають два принципи: єдності інформації і процесів її руху та єдності інформації і її матеріального носія. Для книгознавства вони мають методологічне значення. Якщо книга є єдинією з форм існування, руху, розвитку інформації у суспільстві, то поза діалектичної єдності з процесом і минушим проміжним результатом руху, тобто поза способом існування, її немає і бути не може. Таким способом існування для книги є книжкова справа незалежно від її техніко-технологічної форми.

Автор характеризує різні форми інформації: соціальну, семантичну, семіотичну, матеріально-предметну. Так, змістом людського відображення є образи предметів, явищ, процесів, які «упаковуються» або у семіотичні (знакові, мовні) конструкції, або в матеріальні предмети. Усвідомлений характер людської діяльності і способи людського відображення лежать в основі поділу семантичної інформації на дві доволі самостійні форми: семіотичну і матеріально-предметну. На рівні матеріально-предметного руху книги обидві вони зливаються, і друга стає не менш активною, визначаючи сутність організації твору в книжкове видання. Основними засобами такої організації є: письмо (нотний запис), поліграфія, копіювання зображення, технічний, у т. ч. електронний, запис звуку та зображення. У процесі розвитку і часткового синтезу ці засоби дають книгу, пресу, радіо, кіно, телебачення, Інтернет, тобто всі сучасні засоби масової комунікації.

Викладене вище розуміння сутності книги пропонується А. Беловіцькою як методологічна основа для дослідження того, що відбувається з твором у кіберсередовищі, тобто у «третій реальності», яка «знімає» першу (природу) і другу, створену людством природу (культуру), і має інтегральну властивість. Твір може існувати у вигляді електронної копії авторського тексту (причому в будь-якій семіотичній формі – вербальній, аудіальній, візуальній), у вигляді електронної копії традиційного книжкового видання (або цілої бібліотеки таких копій). Може мати місце і електронне видання, тобто інтегральний аудіо-відео-вербальний і навіть більш семіотично складний твір, який створюється спеціально для існування в кіберсередовищі. Воно організовується в електронне видання засобами комп'ютерної технології і техніки для сприйняття виключно на дисплеї.

Ідеологія організації твору у видання перебуває у межах предмета книгознавства. Тому і «*електронна книга*», стверджує А. Беловіцька, є *законним об'єктом книгознавства*.

Судячи з публікації «**Книжкова культура і електронне видання**», таку позицію підтримує і доцент МДУ ім. М. В. Ломоносова, д-р філол. наук **І. О. Панкєєв** (с. 498–499). Учений виходить з розуміння книги як способу відображення твору і як засобу формування уявлень про нього, тому логічно вважає, що на категоріальному рівні сутнісні ознаки книги, актуалізовані у видання (інформаційність, комунікативність, семіотичність, матеріальність), єдині – незалежно від зміни техніко-технологічних засобів і матеріальної конструкції. Відповідно, і поняття «книжкова культура», вважає автор, повинно бути єдиним як для традиційних друкованих видань, так і для електронних: локальних і мережевих. Водночас, зазначає І. Панкєєв, «електронною книгою» часто називають пристрій з екраном для читання поцифрованих текстів або текст, розміщений у Глобальній мережі. Але окремо взятий текст лише умовно можна назвати «книгою». Електронне видання, особливо мультимедійне, також може і має оцінюватися за критеріями книжкової культури, під якою автор розуміє максимальний прояв естетичних і функціональних можливостей книги. Тому інтегральне електронне видання, в якому актуалізується полісеміотичний твір словесності, визначається не тільки як електронна копія твору (зорова, звукова, вербально-графічна), але і як унікально організований гіпертекстовий простір, котрий дає змогу здійснювати швидку навігацію з метою засвоєння багатьох знакових об'єктів, що перебувають у межах цього простору. Наразі знайти електронні копії творів в Інтернеті досить легко. Проблема не в пошуку, а в якості знайденого. При створенні інтегрального електронного видання його культурі потрібно приділяти особливу увагу: використовувати перевірене джерело тексту, забезпечувати високий рівень текстологічної підготовки, коментувати, вказувати відповідальних за це видання осіб, дотримуватися вимог щодо інтелектуальної власності тощо. Оптимально під електронним науковим виданням слід розуміти самостійний, завершений, повнотекстовий інформаційно-програмний продукт, який підтримує апарат гіпертекстових зв'язків і містить інформацію, що пройшла наукове та редакційно-видавниче опрацювання.

Старший викладач Української академії друкарства (Львів) **О. М. Борисенко** у статті «**Вдосконалення книги – міф чи реальність**» (с. 220–222), зокрема, пов'язує вирішення питання вдосконалення книги з підвищенням якості книжкового видання, що значною мірою залежить від фахового рівня майстрів художнього цеху. На її думку, художник книги у процесі роботи над виданням свідомо синтезує матеріальне й духовне, естетичне й утилітарне – все те, що ніколи не зможе зробити машина.

О. Борисенко передбачає *нову форму видання*, якому будуть властиві зміна швидкості сприйняття інформації залежно від особливостей читання кожного; збільшення чи зменшення важливості текстового повідомлення шляхом змінного акцентування деталей сторінки; вимірювання естетичної реакції людини під час читання матеріалу (!) і, як наслідок цього, – зміна кеглю, гарнітури, кольору, пластики текстового повідомлення для створення зручного тексту.

Провідний наук. співробітник ДПНТБ Сибірського відділення РАН (Новосибірськ) **І. В. Лізунова** у статті «**Книга і ЗМІ: проблеми співіснування**» (с. 258–260), проаналізувавши висловлені в сучасних публікаціях думки спеціалістів щодо майбутнього книги, виділила кілька ключових позицій-прогнозів. Зокрема, що традиційна книга і електронні засоби інформації мирно співіснуюватимуть і в майбутньому чи навпаки – що у ХХІ ст. книга буде витиснена новою комп'ютерною культурою і електронними засобами масової інформації. Автор наводить міркування прихильників обох точок зору і зазначає, що більшість дослідників зрештою схиляються до думки, що *книга ще довгі роки функціонуватиме як один із інформаційно-комунікативних каналів*, буде головним засобом накопичення і поширення знань.

Аспірантка Московського державного університету друку **Л. Г. Ільїна** у своїй статті «**Про концепції електронної книги**» (с. 325–327) теж робить спробу аналізу відповідних публікацій, активно використовуючи термін «*екранна культура*». Автор виділяє дві позиції у розумінні поняття «електронна книга»: зарубіжну і вітчизняну (російську). За рубежом терміном «електронна книга» (*e-book*) найчастіше називають технічні пристрої для читання, від читання з використанням персональних комп'ютерів чи цифрових органайзерів, сукупність технічного і програмного забезпечення читання. Російські ж книгознавці, зокрема А. Беловіцька, вважають, що зміна носія не знищує книгу, а лише змінює її *форму*. Актуальним лишається питання, які властивості мають бути в електронного видання, щоб мати право називатися електронною книгою. На думку багатьох авторів, *електронною є книга*, створена за допомогою комп'ютерних технологій, котра і розповсюджується, і споживається в цьому середовищі. До речі, існують різні підходи до розуміння електронної книги майбутнього. Оскільки традиційна книга, котра існує сотні років, й досі не має жодного канонічного визначення, не слід очікувати, що й електронна книга одержить його швидко.

У публікації зав. кафедри Алтайської державної академії культури і мистецтв (Барнаул) **А. А. Фоміної** «**Інформаційний тероризм**» (с. 303–305) з по-

силанням на Доктрину інформаційної безпеки РФ наголошується на *тенденції заміни бібліотек інформаційними пунктами доступу до Інтернету*. Автор зауважує, що таке явище цілком виправдане для африканських країн, які мають незначний інтелектуальний простір, але жодним чином не для Росії. Зміцненню позицій противників бібліотек сприяє інформаційна деградація населення, яке надає перевагу візуальній культурі, а не читанню. Цьому є як об'єктивні причини (90 % інформації людина сприймає зором), так і суб'єктивні, що полягають у розквіті масової культури, до якої у жителів пострадянського простору нема імунітету. Формування зорових, звукових образів на противагу розумовим, вербальним, потрібно, вважає А. Фоміна, корегувати.

Провідний науковий співробітник РДБ, канд. пед. наук **Ю. О. Гріханов** у статті «**Книги та електронні ресурси: від симбіозу до синтезу**» (с. 317–319) стверджує, що книга в її різноманітних втіленнях, з філософської точки зору, є *симулякром* істинних сутностей Всесвіту. Електронні носії, на його думку, це *квазісимулякри*, оскільки вони містять тексти, переведені в цифровий формат. Електронний запис не випадково називають машинозчитувальним: достатньо невеликої неполадки в комп'ютері чи відключення живлення, аби текст став непридатним для читання. Автор виступає проти поширених нині звинувачень на адресу електронних ресурсів (їх засміченість неправдивою інформацією, створення невідомо ким – від графоманів до злочинців) і пропонує звернути увагу на інші негативні якості, пов'язані з їхньою електромеханічною природою: залежність від енергозабезпечення, надійної електронної техніки; гірша фізіологічна відповідність екранного тексту зорові людини; необхідність посередництва технічних пристроїв для читання. Ці недоліки перекриваються більш легкою доступністю електронних ресурсів порівняно з друкованими виданнями, простотою їхнього поповнення та розповсюдження.

Ю. Гріханов виділяє *два етапи трансформування книжкових та інших документних зібрань*. На першому етапі архіви, бібліотеки та музеї формують електронні дублікати своїх колекцій, які функціонують паралельно з фондами документів у їх оригінальній формі. У зв'язку з цим деякі фахівці, зокрема на Заході, ввели в обіг помилковий термін, привнесений з біології, – «гібридні бібліотеки». Насправді схрещування різновидових структур у бібліотеці не відбувається, а спостерігається саме паралельне існування двох видів ресурсів.

На другому етапі трансформації, на думку автора, відбуватиметься об'єднання електронних ресурсів архівних, бібліотечних і музейних фондів у інтегровану бібліотечно-інформаційну систему. Споріднені

соціальні інститути, які багато віків працювали відокремлено, на новому витку розвитку з'єднуються в електронному середовищі, і це може дати невідомий досі синергетичний ефект, а у перспективі, можливо, переросте в планетарну структуру знання.

Аспірантка Української академії друкарства **Н. В. Марциняк** у статті «Традиційна та електронна книга: порівняльний огляд споживчих якостей» (с. 339–341), проаналізувавши погляди вчених Й. Є. Баренбаума, Б. І. Косова, С. В. Бушуєва, А. О. Беловіцької, Ю. М. Арського на співіснування електронної та традиційної книги, робить спробу визначити загальні й відмінні товарні властивості традиційної та електронної книги, які формують споживчі переваги кожної з них. На думку Н. Марциняк, суттєвою перевагою традиційної книги, порівняно з електронною, є *єдність її змісту і зовнішнього вираження (форми)*. Адже всі елементи традиційної книги мають певну семіотичну організацію; текст, графіка, матеріал, технічна конструкція обов'язково зумовлені цільовим призначенням і читацькою адресою видання, його типологічною сутністю і цілісністю. Цього не можна сказати, вважає автор, про електронні видання, які, існуючи на дисках або у вигляді спеціальних портативних комп'ютерів, виражають вищевказані характеристики книги лише за допомогою певного оформлення самого тексту. Традиційна книга має більше шансів зберегти інформацію для прийдешніх поколінь. Електронна книга, стикаючись з проблемою старіння технологій, поступається паперовій щодо *надійності збереження інформації*. Для споживання традиційної книги потрібні лише навички читання, аналізу й синтезу одержаної інформації, тоді як її електронний аналог, крім вже вказаного, потребує додаткових пристроїв та вміння ними користуватися.

Суттєвою перевагою електронної книги є її оперативність. З розвитком Інтернету купити, завантажити електронну книгу і приступити до її читання можна за лічені хвилини, не відходячи від домашнього комп'ютера. До того ж, вартість таких книг часто нижча ніж традиційних, а деякі тексти можна отримати безкоштовно. Пошук потрібної інформації в електронній книзі також здійснюється значно простіше й швидше – лише декількома клацаннями комп'ютерної миші. Читач може самостійно змінювати розмір шрифту електронної книги, що поліпшує комфортність читання. За допомогою додаткових програм деякі електронні книги можна трансформувати у звукові, однак при цьому слід враховувати, підкреслює автор, що засоби мультимедіа, забезпечуючи, разом з текстовим, візуальне й звукове сприйняття інформації, на відміну від друкованої книги не сприяють розвиткові людської свідомості та

інтелекту. Однією з переваг споживчих властивостей електронної книги є її компактність – на одному диску вміщується десятки, а то й сотні середніх електронних книг.

Отже, доходить висновку Н. Марциняк, попри всі переваги і недоліки обох форм книги не можна говорити про витиснення однієї з них іншою, адже це принципово різні за способом подання матеріалу засоби інформатизації людства. На сьогодні вони ефективно можуть співіснувати.

Директор московського видавництва **О. С. Ро** у статті «Майбутнє книжкової культури крізь призму інформаційних технологій» (с. 355–357) називає такі *причини змін книжкової культури*: 1) бурхливий розвиток цифрових технологій, що справив вплив на спосіб створення й розповсюдження книг; 2) зміна економічної парадигми; 3) Google Book Search перестає бути скромною ініціативою на периферії книжкового бізнесу. Поцифрування книг ліквідує таке поняття, як «розпродаж тиражу». Слідом за академічними та освітянськими видавництвами простір Google освоюють видавці масової літератури. Майбутнє книжкової культури визначають нині різні чинники – від зміни виробництва і розповсюдження книг, що справляє незворотний вплив на тріаду автор – редактор – читач, до економічного занепаду, що спричиняє скорочення інвестицій і фінансовий голод у галузі. Аналітики передбачають, що вже через п'ять років електронні книги займуть стабільну нішу на ринку. Серед різних проблем, які перешкоджають активному розповсюдженню електронної книги – наявність численних і досить різних форматів, включаючи pdf, epub, djVu (дежа-вю), chm (Compiled HTML) та ін. Не менш вагомим є питання авторських прав.

О. Ро переконана, що серйозним чинником розповсюдження і просування книг у найближчому майбутньому виступатиме контекстуальне XML-кодування контенту, що дасть змогу читачеві знаходити потрібну книгу. Крім того, до видавничої практики повільно, але наполегливо входить друкування за вимогою. Сьогодні це найкраща можливість одержати примірник розпроданого академічного видання. Інтернет-ера змінила спосіб, за яким споживачі одержують інформацію. Низка видавців уже дозволяє формувати «персоніфіковані» навчальні курси з розділів відібраних книжок. Інтернет стирає обмеження відстані і часу. На думку автора, зміни, що відбуваються у книжковій індустрії, розвиватимуться шляхом подальшої перебудови технологічного процесу підготовки книг до видання і традиційних ролей учасників цього процесу; трансформації функцій книжкових магазинів, перетворення їх на культурно-сервісні центри, що

пропонують крос-медійні опції одержання контенту; зміни способів пошуку, відбору, одержання й читання книжок.

Книжкова культура

Питання книжкової культури – ще один магістральний напрям сучасних книгознавчих досліджень. Визнаним у цій галузі лідером є вже згадуваний В. І. Васильєв і очолюваний ним Науковий центр досліджень історії книжкової культури РАН. У статті «**Розширення географії та розвиток досліджень з проблем книжкової культури**» (с. 451–454) В. І. Васильєв окреслює коло чинників, які визначають цей процес, детально аналізує авторські концепції з проблем книжкової культури за останні п'ять років: «книжкове пам'яткознавство» як одне з джерел книжкової культури та її структурний елемент (Г. І. Ковальчук); «писемна» культура як складник книжкової культури (Р. О. Симонов, Ю. М. Столяров); зумовленість книжкової культури релігійними домінантами культури загалом (О. О. Павільч); «читацька культура» як складник системи «книжкова культура» (Ю. П. Мелентьева); «релігійна книжкова культура» і книжкова культура країни: загальні та відмінні підходи до методології досліджень (З. М. Монгуш, В. М. Волкова); специфіка побутування книги у бібліофільському середовищі як важливий складник сучасної книжкової культури (В. О. Петрицький); поняття книжкової культури в культурологічному аспекті та у книгознавстві (Т. А. Бруєва); стародруки – свідчення книжкової культури їх творців (Г. І. Ковальчук); історія книжкової культури як багатоаспектна система – самостійний міждисциплінарний науковий напрям на стику історії, книгознавства, історії культури, історії науки та техніки, соціології (В. І. Васильєв).

У статті заступника директора з наукової роботи Наукового центру досліджень історії книжкової культури РАН, д-ра філол. наук С. Г. Антонової «**Книжкова культура як об'єкт вивчення**» (с. 446–448) відзначено, що поняття книжкової культури досі не має єдиного, визнаного всіма, тлумачення. Особливо актуальним, на її думку, є питання про основні атрибути вивчення книжкової культури, насамперед, визначення мети та об'єктно-предметної сфери дослідження, адже тоді стає зрозумілою система координат осмислення того чи іншого явища. С. Антонова вважає, що основні напрями інтерпретації книжкової культури пов'язані з галузевим підходом: аналізуються окремі галузі (видавнича справа, книгорозповсюдження, читання, бібліотечна та бібліографічна діяльність тощо) як компоненти книжкової культури. Проте охоплення різних напрямів роботи з книгою, навіть найбільш повне, не дає у підсумку за-

гального визначення книжкової культури. Додавання характеристик книжкової справи до характеристик читання, бібліографії чи іншого не може створити повної картини книжкової культури в різні періоди її розвитку. Автор переконана, що при вивченні книжкової культури необхідно враховувати показники соціокультурного простору. Включеність до нього книжкової культури – це, на її думку, найбільш принципова відмінна характеристика. Звідси випливає визначення об'єкта дослідження: слід говорити про книгу, книжкову справу, інші складники книжкової культури, а також про книжкову культуру загалом як про феномен соціокультурного простору. Предметом дослідження стає взаємовплив компонентів книжкової культури і соціальних процесів, а метою дослідження – визначення параметрів книжкової культури з урахуванням соціальної ситуації, а також тенденцій і напрямів її розвитку в соціокультурному просторі. Відповідно, це потребує розроблення методології аналізу книжкової культури, обґрунтування її параметрів, а також виявлення загальних характеристик соціокультурного простору, які потрібно враховувати при дослідженні книжкової культури загалом.

«**Методологія досліджень книжкової культури**» – тема публікації зав. кафедри МДУКМ, канд. іст. наук В. В. Добровольського (с. 461–462). Автор вважає поняття «книжкова культура» об'ємним і вдало сформульованим. Ця категорія найбільш активно досліджується останнім часом у рамках низки суміжних дисциплін. Дослідження книги і книжкової справи у контексті книжкової культури стає більш продуктивним, дає змогу застосувати значно ширший науковий інструментарій. Методологічно важливим, наголошує В. Добровольський, є усвідомлення того, що поняття «книжкова культура» виступає видовим, а може бути і підвидовим поняттям стосовно категорії «культура», і, природно, містить у собі окремі родові властивості, що зумовлюють сутнісні характеристики даної категорії. По-друге, загальновідомим є хрестоматійний постулат системного аналізу: жодна система не може бути сутнісно зрозуміла в межах себе самої, необхідний вихід на рівень надсистеми. Системність книжкової культури не викликає сумнівів (хоча поки що не цілком з'ясований склад її підсистем, структура, механізм взаємодії), як і її надсистема – культура загалом. Сотні різних дефініцій культури засвідчують наскільки складним і багатоаспектним є досліджуване явище, наскільки хаотична загальна картина його наукового пізнання. Це стосується і книжкової культури, яка стикається, хоча й різною мірою, з предметною галуззю багатьох наук. При аналізі методами цих наук культура втрачає свою цілісність, самодостатність, повноту. Усі характеристики культури, у т. ч. книжкової,

можна досягнути тільки на основі культурологічного підходу. Опис окремих граней, сторін культури не може дати цілісного наукового уявлення про цей феномен. Первинна внутрішня складність культури потребує для її вивчення спеціальних дослідницьких технологій, які включають, залежно від мети, завдань і предмета наукового осмислення, певну сукупність наукових методів різних рівнів: філософського, загальнонаукового і конкретно-наукового.

Доцент Білоруського державного університету культури і мистецтв **Л. І. Довнар** у своїй розвідці «**Книжкова культура як філософсько-культурологічна категорія бібліології (до постановки проблеми)**» (с. 462–465) відстоює тезу про те, що розвиток сучасної науки характеризується як різноманіттям нових наукових напрямів, так і формуванням інтегральних теоретичних знань. Посилаючись на Ю. М. Столярова, дослідниця зауважує, що хоча термін «бібліологія» в російській мові не прижився, однак є типовим інтернаціональним поняттям для науки про книгу. Сучасний розвиток наукових дисциплін книгознавчого циклу, вважає Л. Довнар, не наче віддаляє їх одна від одної, предметно чи проблемно зближуючи з іншими науками, проте міждисциплінарні зв'язки історично настільки міцні й нерозривні, що це змушує знову і знову повертатися до пошуку інтегральної науки, яка розкрила б значущість «книжкового знання» у розвитку людства. Варіантом відповіді на це питання автор пропонує визначення *бібліології як системи наук про книгу*, що має і теоретичний, і прикладний рівні. Посилаючись на праці вчених-колег, дослідниця стверджує: об'єкт бібліології – книга (в широкому значенні) – має універсальний характер, є продуктом і засобом розвитку культури, цивілізації. Предмет бібліології має гетерогенний характер, пов'язаний зі сферою людської діяльності, що використовує книгу, і залежно від його (предмета) визначення бібліологія може застосовувати методологічні підходи багатьох суспільних і гуманітарних наук, у результаті чого, відповідно, формуються доволі самостійні наукові напрями. Це, однак, не розмиває предмет, а робить його різноманітним, завдяки чому й виявляється феноменологічна роль книги в розвитку людства.

Таким чином, об'єкт і предмет бібліології нерозривно зв'язані з галуззю культури-цивілізації, вони передбачають використання методологічного арсеналу наук, які «опікуються» цими галузями, насамперед філософії та культурології. Одним із наукових напрямів, який відображає функціонування книги в культурі, є дослідження книжкової культури. Самостійним науковим напрямом (дисципліною книгознавчого характеру) вже визнана історія книжкової культури.

У білоруському книгознавстві, підкреслює автор, завдання вивчення книжкової культури з позицій культурологічного підходу вперше було поставлене М. Ніколаєвим і М. Крюковським. Книга в культурі розглядається, з одного боку, як артефакт і основа існування культури, з іншого – як наукова категорія книжкової культури у складі відповідної наукової дисципліни. У зв'язку з тим, що нині динамічна рівновага між культурою і цивілізацією в суспільстві «масового споживання» порушена, помітно активізувався пошук шляхів виживання і зміни ситуації як у глобальному, так і національному масштабах. Культура, наголошує Л. Довнар, має стати метою, а цивілізація – засобом, а не навпаки, як зараз. Звідси і постає значущість досліджень книжкової культури в контексті філософсько-культурологічного підходу (методології) і пошуків відповіді на питання «навіщо». Ставши головною категорією бібліології, книжкова культура дає змогу вийти на інтегральне знання, у першу чергу – це шанс для «дисциплін книгознавчого циклу» виробити об'єднавчу назву, не посягаючи на самостійність кожної з них.

Особливе місце у збірнику посідає доповідь «**Письмо і книга як визначники й індикатори книжкової культури**» (с. 490–491) відомого польського книгознавця **К. Мігоня**, доктора-габіліта теорії та історії науки про книгу, професора гуманітарних наук, зав. кабінету теорії та історії книги Вроцлавського університету. Вчений вважає, що поняття «книжкова культура» є однією з найважливіших дослідницьких категорій сучасного книгознавства і одночасно чітко визначеною галуззю книжкового знання. Воно охоплює всі матеріальні та духовні аспекти книги й світу книг; дає змогу описати з перспективи людської культури одиничну книгу та її складники, а також пояснити зібрання книжок (видавничий репертуар, книготорговельний асортимент, бібліотечна колекція, список книг для читання, навіть увесь книжковий універсум). На формування індивідуальної та суспільної (в рамках історичної епохи, державних кордонів, народу, соціальної групи тощо) книжкової культури справляє вплив ціла низка чинників культурного, політичного, релігійного, економічного життя. Вихідною точкою для розуміння книжкової культури, на думку автора, є письмо і мова книги. По-перше, письмо і мова є засадничими характеристиками книги як інструмента закріплення, збереження й передання писемності. По-друге, письмо і мова визначають суспільне життя книги.

Зав. бібліотеки м. Кизил (Росія) **З. М. Монгуш** та головний наук. співробітник, д-р пед. наук РДБ **В. О. Фокєєв** свою статтю назвали «**Теоретичні основи книжкової культури**» (с. 491–493). За визначенням

авторів, *книжкова культура, або бібліокультура* – багатогранне поняття, воно означає відображення духовного, інтелектуального світу людини і суспільства в графічно фіксованому слові, а також ступінь засвоєння людиною у конкретно-історичних умовах світу книги. Основними компонентами книжкової культури є знання (теоретико-методологічне, історичне, організаційно-технологічне), рівень засвоєння спільнотами на певному історичному етапі суми ідей, напрацьованих науками інформаційно-книгознавчого (соціокомунікативного) комплексу (книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, інформологія, рекламознавство тощо). Основним показником тут виступає ступінь відповідності книжкової культури системі книжково-культурологічних знань. Важливий компонент книжкової культури – книжковий репертуар (сукупність творів друку, що побачили світ і обертаються в соціумі у певний час і на певній території) в різних розрізах: світовому, національному, регіональному, державному; ступінь відповідності репертуару потребам особистості чи суспільства в конкретній історичній соціокультурній ситуації.

У статті наводяться визначення основних понять. Носіями книжкової культури є суб'єкти споживання книги (споживачі, користувачі, читачі, цільові аудиторії). Книжкова культура, на переконання авторів, може бути представлена як комплекс видів культури. *Авторська книжкова культура* – це досягнутий автором результат наукового, художньо-естетичного засвоєння світу, взаємодії інтелектуальних, духовних, соціальних ідей, які він поділяє, належного літературного виконання тексту твору. *Книжково-комунікативна культура* – культура здійснення соціальної комунікації, ведення діалогу культур на основі книги. *Книжкова ціннісно-орієнтована культура* – культура здійснення ціннісної орієнтації у соціумі, універсумі культури, в ноосфері, зокрема, засобами рекламної інформації у вигляді книги. *Видавнича культура* – культура створення книги, характер культурологічної і соціально-історичної інтерпретації тексту у процесі його перетворення на видавничу форму. *Технологічна, поліграфічна культура* – культура поліграфічного відтворення книги; культура, мистецтво книги, сукупність матеріалів, засобів, способів, технологій, методів перетворення текстової інформації на книжкову форму, на твір поліграфічного мистецтва, що виражається в обсязі, форматі, характері кріплення аркушів книги, в особливостях паперу, в способі друку, якості палітурних матеріалів, характері оздобувальних робіт. *Розповсюджувальна культура* – культура розповсюдження книг, донесення їх до споживачів, користувачів, читачів. *Бібліографічна куль-*

тура – культура генерування і поширення, використання інформації про книги, здійснення бібліографічного пізнання, комунікації, орієнтації у книжкових текстах – цінностях культури, володіння бібліографічною мовою в різних пізнавальних, соціокультурних ситуаціях. *Бібліокультура* – комплексний термін, що вказує на родинність інформаційної, книжкової, бібліотечної, бібліографічної культур, інтегрованих у комплексі. *Сучасна бібліокультура* – компонент загальної культури особистості, суспільства, досягнутий рівень книжкової, бібліотечно-бібліографічної справи, документних інформаційно-бібліографічних масивів і потоків, розвитку інноваційних когнітивно-інформаційних, комунікативних технологій.

* * *

Отже, оприлюднені у збірнику матеріали дають змогу зробити такі висновки: книгознавство як наука існує, розвивається, трансформується з огляду на виклик часу. Основними проблемами, що їх досліджують сьогодні книгознавці-теоретики, можна вважати:

- місце книгознавства у системі наукового знання з огляду на розвиток нових інформаційних технологій, а також документознавства;
- формулювання структури сучасного книгознавства, його об'єкта і предмета досліджень;
- інституціонування нових книгознавчих дисциплін на стику з іншими науками: теорії та історії книжкової культури, книжкового пам'яткознавства тощо;
- співвідношення книгознавства з суміжними дисциплінами – документознавством, теорією літератури і читачезнавством, інформологією, культурологією, філософією;
- електронна книга як об'єкт книгознавства, співвідношення традиційної та електронної книги, майбутнє книги;
- теорія та історія книжкової культури як одна з основних категорій сучасного книгознавства;
- філософсько-культурологічна методологія книгознавчих досліджень, культурологічний підхід до досліджень книжкової культури, взаємовплив компонентів книжкової культури і соціальних процесів;
- вивчення попередніх книгознавчих досліджень, розвиток історичного книгознавства.

Таким чином, сучасне книгознавство має вагомий актуальні завдання і очікує на нові продуктивні дослідження.